

UOT-811.11-112

Səhifə: 79-83

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.1.79>

Nigar Babayeva
Bakı Slavyan Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BƏDİİ MƏTNİN VƏ TƏRCÜMƏNİN SEMANTİKASI

XÜLASƏ

Məlumdur ki, tərcümə prosesində bədii mətn ümumi mənasını saxlamaqla, çox vaxt minimal dərəcədə orijinala xas olan obrazlılığı, ifadəliliyi, ekspressivliyi itirir ki, bu da kifayət qədər təbii və məntiqlidir. Bədii mətnin tərcüməsi zamanı qarşıya çıxan əsas çətinliklər məhz onun semantikasi ilə bağlıdır. Bu çətinliklər əsasən sözlər –xüsusilə də mənbə dildəki sözlərin hədəf dilə tərcüməsi vaxtı meydana çıxır. Tərcümə edilmiş və orijinal mətnlərin müqayisəsi göstərir ki, tərcüməçilər əsasən mətnin təsir gücünü dərk etməyə müvəffəq olurlar. Araşdırmadan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tərcümə zamanı bədii mətnin semantikasi onun bütün komponentlərinin vəhdətində qorunmalıdır. Bu qorunma faktı özünü ən çox leksik səviyyədə büruzə verir. Tərcüməçi ilk növbədə müəllifin niyyətini dərk etməlidir. Niyyət dərk olunduqdan sonra tərcüməçi mənbə dildəki informasiyanı istənilən qəlibdə oxucuya çatdırmağa nail olur.

Açar sözlər: mətn, semantika, tərcümə, leksika, çətinlik, hədəf, mənbə.

Giriş: Hər hansı bir mətnin, o cümlədən bədii ədəbiyyatın yaradılması ünsiyyət və ünsiyyət ehtiyacları ilə şərtlənir və buna görə də “mətn nitq-təfəkkür fəaliyyətinin formalarından biri kimi reallığın bəzi fraqmentləri haqqında müəllifin oxucuya ötürülməsi üçün nəzərdə tutulmuş verbal fikridir” [11, s.26]. Bu yanaşma bədii mətni ifadə növlərindən biri kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. “Beləliklə, mətnin semantikasi dedikdə, müəllifin niyyətə uyğun düşüncəsində yaranan, yəni hansısa reallıq faktının şərhini əks etdirən və müəllifin qarşıya qoyduğu kommunikativ vəzifə ilə səciyyələnən məzmun başa düşülməlidir” [7, s. 103].

Komponentlər olaraq bədii mətnin semantikasına aşağıdakı komponentlər daxildir: 1. Semantikanın *nominativ* komponenti mətnin hadisə planıdır ki, o, bir qayda olaraq, xarici aləmlə xüsusi referent əlaqəsindən məhrum olan - həyata keçirilmə vaxtı nitq anına nisbətən müəyyən edilən reallıq vəziyyəti və müəllifin təxəyyülünün yaratdığı mahiyyəti - artıq şüurda əks olunmuş reallığın əksini ifadə edən hadisə planıdır; 2. Semantikanın *modus* komponenti hadisə planının emosional və ya rəşional təfsiridir, müəllif konsepti - hisslər, reallıq müəllifinin qavrayışları, onun haqqında təsəvvür və anlayışlar kompleksidir. Konsept, adətən, bədii əsərin ideyasının əsasını təşkil etdiyi halda, nominativ komponent illüstrasiya məqsədi ilə yaradılır; 3. Semantikanın *praqmatik* komponenti mətnin illokasiya və perlokasiya qüvvələri, onun oxucuya təsir qüvvələridir. İfadə-mətnin, eləcə də ifadə-cümlənin illokutiv gücü müəllifin niyyətindən irəli gəlir və əsərin bu və ya digər janr formasının seçimini müəyyən edir. Təsir edən qüvvə əsasən seçilmiş janrın imkanları, onun xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir [6]. Bu səbəbdən müəllif əksər hallarda “aldanmış gözlənti effekti”ndən istifadə edir: müqayisə üçün məsələn, psixoloji detektiv hekayə, siyasi nağıl və s. Bədii mətnin perlokativ gücü həm qərəzli, həm də qərəzsiz xarakter daşıya bilər, çünki mətnin qavrayışı repisientin şəxsiyyəti ilə istər-istəməz bağlıdır: onun ümumi və xüsusi appersepsiya bazası, psixoloji xüsusiyyətləri və s.

“...bədii tərcümə hər hansı bir dildə yazılmış əsərin başqa bir dilə sadəcə çevrilməsi deyil, həm də bu əsərin bir milli mədəniyyətdən digərinə köçürülməsi, bütün məzmunu, ideyası, janrı, forması və üslubuyla transformasiyadır. Tərcümə zamanı yalnız iki dil deyil, eyni zamanda iki milli mədəniyyət, ədəbiyyat, hətta bəzən sivilizasiya üz-üzə dayanır” [2, s.14].

Mətnin semantikasi oxucu tərəfindən onun səthi quruluşu - linqvistik tərtibatı vasitəsilə qavranılır və linqvistik vasitələrin - onların birləşmələrinin dekodlaşması nəticəsində dərk edilir [8, s. 110].

Bununla belə, paradoksal görünən hallar olur, tərcümənin mətnində birdən-birə orijinal əsərdə çatışmayan ifadəlilik üzə çıxır [10, s. 34]. Bu nə ilə əlaqələndirilə bilər?

Məsələn, Edqar Allan Poun “Qorxulu hekayələr”də qəhrəmanlar dəhşətli qətlər törədirlər. [4, s. 122]: “Satqın ürək”, “Qara pişik”, “Amontiladon dolu çəllək”, “Girdaba eniş” və s. hekayələrdə bu səhnələr verilib. Qəhrəmanlar mürəkkəb işgəncələrə məruz qalırlar (“Çuxur və kəfkiş”), gəmi qəzalarına düşürlər (“Butulkada tapılan əlyazma”, “Girdaba eniş”), bir sözlə, gündəlik həyat baxımından dəhşətli və inanılmaz hadisələr yaşayırlar. Bu hadisələri verməkdə müəllifin məqsədi aydındır: təəccübləndirmək, heyrətləndirmək, qorxu hissi olmasa da, ən azı diskomfort və narahatlıq hissi yaratmaq. Tərcümə edilmiş və orijinal mətnlərin müqayisəsi göstərir ki, tərcüməçilər E.Po mətninin təsir gücünü dərk etməyə müvəffəq olurlar, “qorxulu” leksikadan (iblisənə, dəhşətli, yaramazlıq), tutqun epitetlərdən (bədheybət, çılğın, bədbəxtlik), metaforalardan (burulğan pəncəsi, ümitsizlik uçurumu, ağır dəhşətlər legionu) istifadə etməkdən çəkinmirlər və s. Əgər mənbə dildə müəllif bu kimi səhnələri təsvir edərsə, tərcüməçi onu hədəf dildə oxucuya çatdırmaq məcburiyyətindədir.

Ədəbiyyat tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, E.Ponun romantik dünyagörüşü XX əsrin əvvəllərindəki Amerika milli şüurunun izini daşıyır, o zaman “amerikalılar əvvəlki kimi biliyə baş ayırdılar və insan şüurunun imkanlarından heç də ümidlərini kəsmirdilər” [5, s. 27].

Po özü “Marie Rogerin sirri” hekayəsində deyir: “Mənim ürəyimdə fəvqəltəbiiliyə inanc yoxdur” [9, s. 155]. Deməli, bütün bu dəhşətlər, cəfəngiyatlar və qəribəliklər yazıçı üçün öz-özlüyündə dəyərli deyillər - bu, onun reallığı əks etdirmə üsuludur.

“Qorxulu” silsiləsinin novellalarının ideyası insan şüurunun imkanlarının sonsuzluğu konsepsiyasına əsaslanır, hadisənin planı müəllifin ideyasına əsasən müəyyən edilir. Məhz buna görə də Edqar Poda “sirli” və “anlaşılmaz” hər şey ciddi məntiqə tabedir, bir çox real təfərrüat və detallarla təchiz edilmişdir.

F. M. Dostoyevski çox düzgün qeyd edir ki: “... Ponun hekayələrində təqdim olunan obrazın və ya hadisənin bütün təfərrüatlarını o qədər aydın görmək olur ki, onun mümkünlüyünə, reallığına əmin olursan, halbuki bu hadisə ya demək olar ki, tamamilə qeyri-mümkündür, ya da dünyada heç vaxt baş verməyib” [3, s. 89]. Beləliklə, tərcüməçinin son məqsədi müəllifin hadisəyə münasibətini çatdırmaq olmalıdır. Bu tərcümənin semantik keyfiyyətinə təsir etməyə bilməz.

Buna misal olaraq, Edqar Ponun “Girdaba eniş” povestinin tərcüməsini göstərmək olar [9].

Hekayənin semantik quruluşunu aşağıdakı kimi təqdim etmək olar: *semantikanın nominativ komponenti* – gəminin qəzaya uğraması nəticəsində romanın qəhrəmanı, norveçli balıqçı nəhəng burulğana düşür və təbii müşahidə qabiliyyəti və məntiqi düşünmə qabiliyyəti sayəsində sağ qalır; *semantikanın modus komponenti* – adi insan ağılı qeyri-adi ünsürlərdən daha güclüdür; *semantikanın pragmatik komponenti* – müəllifin illuksion istiqamətidir: oxucunu konseptin həqiqətinə inandırmaq, perlokativ məqsədi: ünvan sahibinə lazımı təsiri təmin etmək – 1) rəşional – oxucunu təsvir olunan hadisələrin real olduğuna və ya heç olmasa real ola biləcəyinə inandırmaq; 2) emosional – oxucu qalib gəldiyi ünsürlərin gücünü hiss etsə, ağılın gücünə inana biləcək.

Romanın mətninin təhlili göstərir ki, rəşional perlokasiya emosional perlokasiya ilə çox sıx bağlıdır. Müəllif oxucuda qəhrəmanın hissələrinə adekvat olan mürəkkəb hissələr toplusunu oyatmağa çalışır: heyranlıqla həmsərhəd olan dəhşət; sakitliyə və ümidə çevrilən ümitsizlik; emosional tənəzzüllə nəticələnən sevinc.

Qəhrəmanın duyğuları, bir tərəfdən, xarici şəraitlə müəyyən edilir: *ünsürlərin gücü* [... it raged with such noise and impetuosity that the very stones on the coast fell to the ground. səh. 36] [1] - ... o, elə şiddətlə coşdu ki, sahilə duran evlərdən daşın üstündə daş qalmamışdı [56]; ... он бушевал с такой силой, что от домов, стоящих на берегу, не осталось камня на камне (с. 56); *səsli* (... the roaring noise of the water was completely drowned in a kind of shrill shriek – səh. 42) - dalğaların qulaqbatırıcı gurultusu şiddətli vıyıldı ilə boğuldu... [səh. 62]; – оглушительный грохот волн потонул в каком-то пронзительном вое; *rəng effektləri* (...there lay... lines of

horribly black and beetling cliff ... - səh. 33) - ... orada... dəhşətli sıldırım qara qaya silsiləsi uzanırdı... (səh. 52) və s. тянулись гряды отвесных чудовищно-черных нависших скал... [с. 52].

Digər tərəfdən, qəhrəmanın emosional vəziyyəti müəllif tərəfindən verilmiş şəraitdə onun davranışından asılıdır. Beləliklə, duyğu təkamülü müəllifin niyyətinə uyğun olaraq, rasional insan prinsipinin təkamülü ilə sıx əlaqədədir: qorxu – dəlilik; ümitsizlik – sakitlik – müşahidə etmək bacarığı; ümid –həl yolu axtarmaq; sevinc – dəqiq hesablama; emosional tənəzzül – rasional zəiflik.

Bu baxımdan iki qardaşın qısa hekayəsindəki konflikt iki mümkün çılğınlıq növü - qəhrəmanın sakit dəliliyi (light-headed), məntiqi düşünmək və nəticə çıxarmaq qabiliyyətinin artması və qardaşını ölümə aparan şiddətli çılğınlığı (raving) bu baxımdan çox mənalıdır.

Novellanın orijinal və tərcümə mətnlərinin müqayisəli təhlilindən görüldüyü kimi, tərcüməçi, ilk növbədə, leksik vasitələrdən istifadə etməklə emosional təsir effektinin həyata keçirilməsinə diqqət yetirir. Beləliklə, tərcümə sabit (və buna görə də monoton təəssürat yaradan) təriflərlə tamamlanır: dəhşətli (qaranlıq, sürət, çuxur), qəzəbli (hücum, sürət, fırlanma, hiddət), dəhşətli (mühasirə, uçurum, dalğa təpələri, titrəmə, düşüncə, son). Eyni zamanda, məsələn, “dəhşətli” sözü orijinalın üç sifətinin analoqu kimi çıxış edir: monstrous, terrific, horrible - güman ki, bu sinonimik silsilədə ən böyük konnotativ yükü daşıyır.

“*Dəhşətli*” sözünün tərifinin müəyyən qədər izafiliyi onun tərcümə mətnində üç mənada reallaşmasından irəli gəlir: “qorxuya səbəb olan”: belə dəhşətli (the most terrific – s. 39) qasırga hələ İlahi tərəfindən göndərilməyib [səh. 58]; урагана еще не послали небеса; “*güclü*”: Tərədən dırnağa qədər titrəyirdim, sanki dəhşətli (violent – səh. 40) qızdırma içində idim [səh. 60]; Я затрясся с головы до ног, точно в каком-то страшном; “*çox*”: Mən çox sevindim (səh. 60). Orijinalda: ... my heart leaped for joy (səh. 40); Я страшно обрадовался.

Bir sıra hallarda orijinalın ifadəli neytral leksikasının ekspressiv leksika ilə əvəzlənməsi baş verir: ... (qasırga) tüğyan etdi (s. 58) - flew (s. 39); huninin nəhəng divarları (səh. 56) - great (s. 45); ...ürək ... qəzəblə döyündü (səh. 66) - my heart beat heavily (46). Çox vaxt tərcümə mətnində orijinalda olmayan ifadələrə rast gəlinir: ... bu dəhşətli qazanın təəssüratı (s. 55) – ... an impression of the spectacle (s. 35) - tamaşa; ... onların məşum qaralığı ... (səh. 52) - ... whose character of gloom (s. 33) - tutqun görünüşü; ... (dalğalar) şiddətlə yuxarı qalxır və şiddətli qüvvə ilə düşür (səh. 56) – ... it precipitates itself like a cataract (səh. 37) - şlalə kimi aşağı düşür; və s.

Semantik ünsürləri nəzərə almayaraq, tərcüməçi yazıçı üçün ən əhəmiyyətli sinonim seriyalardan birini təqdim edir: ağlasığmaz, qeyri-adi, fəvqəladə, (orijinalda: amazing, unusual, singular) – bu silsilənin müəllifin “extraun” və ya qeyri-məlum” kimi anlayışını gizlədərək əsassız olaraq genişləndirilmiş kimi görünür.

Nəticə: Beləliklə, xüsusən də *I now began to watch, with a strange interest, the numerous things...* ifadəsinin (səh. 45); Я с необычайным интересом разглядывал теперь все эти предметы; Mən indi bütün bu obyektlərə fəvqəladə maraqla baxırdım... (səh. 65) və ya: ... *the wild bewildering sense of the novel...* (səh. 35); непостижимо захватывающее ощущение необычности... ifadəsinin qeyri-adiliyin anlaşılmaz dərəcədə həyəcanlı hissi... (səh. 55) kimi tərcüməsi müəllifin niyyəti ilə açıq şəkildə ziddiyyət təşkil edir: romanın qəhrəmanı ətrafdakı hər şeyə etinasızlıqla baxmır, burulğana batan cisimlərin sürətini diqqətlə izləyir və ölüm gözlənilən halda belə bir maraq ilk baxışda bir qədər qəribə görünə bilər.

İkinci halda, müəllif təbiətin sirlərini “məlum olmayanın heyramiz şəkildə dərk etməsindən” danışır, eyni zamanda “novel” sözünü kursivlə ən əhəmiyyətli kimi vurğulayır (yeri gəlmişkən, naməlum səbəblərdən tərcümədə müəllif kursivləri ümumiyyətlə yoxdur).

Tərcümədə rasional təsirin zəifləməsinin heç də az əhəmiyyət kəsb etmədiyi nəzərə çarpır:

1) “zəhni fəaliyyət” leksik-qrammatik qrupuna aid bəzi sözlərin mətndən itməsi: ... *but then I distinctly recollected that...* (səh. 46) – “aydın xatırladım” ifadəsi tərcümədə yoxdur (səh. 66); ... *but then I distinctly recollected that.*

2) müəyyən leksik-semantik qrupun sözlərinin başqa qrupların lüğəti ilə tam əsaslandırılmamış əvəzlənməsi: I ... felt a wish *to explore* its depth ... (səh. 43) - Mən ... onun

dərinliklərinə nüfuz etməyə çəkildim ... (s. 62); I ... felt a wish to explore its depth...; Меня... тянуло проникнуть в его глубину;

3) orijinal lüğətin mənasının dəyişməsi: ...I even sought an amusement in speculating upon (səh. 46) – ...Мən təxmin etməkdən həzz alırdım ... (s. 65); Мне даже доставляло удовольствие загадывать ... (с. 65);

...I should never be able to tell ... about the mysteries I should see (səh. 43) : ... Görəcəyim möcüzələr barədə mən heç vaxt ... danışa bilmərəm (s. 63); ... я ... не смогу рассказать о тех чудесах, которые увижу [с. 63].

Orijinal məndən müəyyən kənarlaşmalar rəşional və emosional təsir mexanizmlərinin balansının pozulmasına səbəb olur, bu isə müəllifin ideyasının reallaşmasına mane olur və novellanın konseptual planının dəyərini azaldır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Poe, Edgar Allan. The fall of the house of Usher and the other tales. New York, 1960. 384 p.
2. Rəsulov Ə. Tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2015, s. 14.
3. Достоевский Ф.М. Три рассказа Эдгара По // Полн. собр. соч. В 30 т. Москва, 1979, т. 19.
4. История американской литературы / Пед. ред. Н.И. Самохвалова. Москва, 1971, ч. I.
5. Ковалев Ю.В. Германн Мелвилл и американский романтизм. Ленинград, 1972, 280 с.
6. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. Москва, Наука, 1980, 154 с.
7. Медведев В.Б. Проблема интерпретации в переводе // Экспрессивность текста и перевод. Казань. КГУ, 1991, с. 100-106.
8. Новиков А.И. Семантика текста и ее формализация. Москва: Наука, 1983, 215 с.
9. По Э. Избранные произведения. В 2 т. Москва, 1972, т. I, с. 51-69. В дальнейшем ссылки на это издание даются в тексте с указанием страниц.
10. Торпакова В.П. Несколько слов о фантазии // Тетради переводчика. Москва: Международные отношения, 1983, Вып. 15. с. 31-40.
11. Черняховская Л.А. Перевод и смысловая структура. Москва, Международные отношения, 1976, 264 с.

Нигяр Бабаева

Семантика художественного текста и перевода

Резюме

Известно, что в процессе перевода художественный текст, сохраняя свой общий смысл, зачастую в минимальной степени теряет образность, выразительность и экспрессивность, свойственные оригиналу, что вполне естественно и логично. Основные трудности, возникающие при переводе художественного текста, связаны с его семантикой. Эти трудности в основном возникают при переводе слов – особенно слов с исходного языка на целевой язык. Сравнение переведенных и оригинальных текстов показывает, что переводчикам в большинстве случаев удается понять воздействие своего текста. Из исследования в статье можно сделать вывод, что семантика художественного текста должна сохраняться в единстве всех его компонентов при переводе. Этот факт сохранности проявляется чаще всего на лексическом уровне. Переводчик должен сначала понять замысел автора. После того, как намерение понято, переводчику удастся передать читателю информацию на исходном языке в любой форме.

Ключевые слова: текст, семантика, перевод, лексика, сложность, цель, источник.

Nigar Babayeva

Semantics of artistic text and translation

Summary

It is known that in the process of translation, the literary text, while keeping its general meaning, often loses the imagery, expressiveness, and expressiveness characteristic of the original to a minimal degree, which is quite natural and logical. The main difficulties encountered during the translation of a literary text are related to its semantics. These difficulties mainly arise when translating words - especially words from the source language into the target language. A comparison of translated and original texts shows that translators mostly succeed in understanding the impact of their text. From the research in the article, it can be concluded that the semantics of the literary text should be preserved in the unity of all its components during translation. This fact of preservation manifests itself most often at the lexical level. The translator must first understand the author's intention. After the intention is understood, the interpreter succeeds in conveying the information in the source language to the reader in any form.

Key words: text, semantics, translation, lexicon, difficulty, target, source.

Çapa tövsiyə edən: Bakı Slavyan Universiteti

*Rəyçilər: professor Azad Məmmədov
dosent Dilbər Camali*